

**ВІТЧИЗНА ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ:
МІРКУВАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ
ПОНЯТТЯ КОЗАЦЬКОЇ ВІТЧИЗНИ В
ГЕТЬМАНЩИНІ У КІНЦІ XVII –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.**

Стаття є спробою перевірити поширену в історіографії тезу про важливість поняття вітчизна у політичній культурі Гетьманщини. Для цього аналізується один з найпоширеніших серед козацької еліти текстів «Дійствіє презильной брані», відомий також як «літопис» Грабянки.

Ключові слова: поняття вітчизни, Гетьманщина, козацька еліта.

Наукова розвідка Френка Сисина про поширення поняття вітчизни серед ціннісних пріоритетів козацької еліти Гетьманщини справила значний вплив на сучасну історіографію. Історик намагався показати, як розуміли і які смисли вкладали в це поняття у козацькому інтелектуальному просторі [10]. Незалежно від нього Наталя Яковенко писала, що в другій половині XVII ст. замість «спільної» вітчизни Речі Посполитої козаки витворили свою «власну» вітчизну, Україну. Очевидно, дослідниці йшлося не так про вивчення окремого поняття, як про необхідність показати, що соціальний вибух, спричинений війнами Хмельницького, сприяв також глобальним змінам у сфері ідей та уявлень [13]. Таким чином, бачимо два дослідницьких фокуси довкола вивчення проблеми виникнення та поширення поняття козацької вітчизни: робота Френка Сисина тяжіє до історичної семантики, тоді як спостереження Наталі Яковенко апелюють до теоретичних розробок з історії «винайдення традицій». Пізніші студії так чи інакше виходять із логіки означених робіт. Тим не менш теза про важливість та базовість поняття вітчизни для козацької спільноти лишається відкритою. Адже Френк Сисин, головним чином, робив свої спостереження на матеріалі твору Самійла Величка, який не набув широкого поширення в Гетьманщині. Тож існує потреба аналізу інших репрезентативних джерел.

У цій статті спробуємо простежити використання поняття вітчизни в тексті «Дійствія презильной брані», який завдяки великому поширенню вважається найпопулярнішим твором «сословія канцеляристов» [2]. В історіографії він знаний також як «літопис» Грабянки, однак, схилиємося до думки Андрія Бовгіри, авторство Григорія Грабянки є вкрай сумнівним [1]. Коротка редакція «літопису», скоріш за все, була створена в кінці XVII ст., а її найрепрезентативнішим списком традиційно вважається той, який міститься у відділі рукописів Національної бібліотеки України під шифром VIII, 150м/50 [14, 237-289]. Найімовірніше

в першій половині XVIII ст. з'являється широка редакція «Дійствія». Тим не менш, вона також видозмінювалася. Переписувачі могли додавати, вилучати та переінакшувати оповідь. Оpubлікований Археографічною комісією у 1854 р. «літопис» Грабянки включає чи не найбільшу кількість доповнень XVIII ст. Тому його обрано за зразок широкої редакції [14, 293-433].

Згідно із зауваженнями теоретиків історичної семантики, поняття не є тотожним слову, хоч позначається ним. Між словом і поняттям, звичайно, є тісний зв'язок, однак, його не варто переоцінювати. Не виключено, що поняття може позначатися кількома словами, або навпаки одне слово може вказувати на різні поняття. До того ж, на відміну від терміну, поняття не має чіткого визначення, його можна лише окреслити, вивчаючи множину використань [5; 7; 16].

Поняття вітчизни у XVII та XVIII ст., за спостереженнями дослідників, було ціннісною категорією. Політичний «народ» засвідчував до неї свою приязнь та мусив захищати її від ворогів. Козацька вітчизна позначалася словами «отчество», «отечество», «отчизна» (рус.), «ojczyzna», (пол.) та «patria» (лат.) у прикладанні до козацького політичного простору.

Порівняно з «Літописом» Самійла Величка, який був детально розглянутий Френком Сисиним, кількість слів-маркерів для окреслення вітчизни у «літописі» Грабянки є помітно меншою. У короткій редакції вони зустрічаються лише тричі, а в списку 1854 року – 13 разів. Слово «отчизна» один раз вживається на позначення козацької батьківщини і тричі позначає польську. «Отчество» («отечество») чотири рази вказує на козацьку вітчизну, тричі – на польську, двічі – на спадкові землі і один раз – на спадкові володіння російського монарха. У списках широкої редакції маємо також прикметникову форму слова «отчизна», її використано для означення спадкової землі чи майна [14, 315].

Загалом же польська вітчизна згадується в «Дійствії» частіше за козацьку. Найвірогідніше це можна пояснити запозиченням відповідних фрагментів з польських джерел, які були в розпорядженні автора, зокрема творів «Wojna domowa» Твардовського та «Annales Poloniae» Веспасіяна Коховського. Приміром, за спостереженням Юрія Луценка, слова Литовського Підканцлера Богдану Хмельницькому по Зборівському миру були перенесені автором «Дійствія» з твору Коховського [8, 146]. Ось цей фрагмент:

... наилучший Монарха егда гражданъ сохраняет кротких и сопротивных прощает. Прощает же сим образом, егда преизлишное діло достойное казни твердою посем вірою за **отчество** воздает кто зароботою [14, 338].

Як бачимо, дії короля позиціонуються за користь для батьківщини. В іншому випадку король сам закликає до захисту вітчизни:

Все же військо свое Кроль словеси увіщеваше, да за честь и **отчество** свое до смерти стануть, не яко под Пилявцями стид и поношеніе вічне Полскому роду сотвориша,.. [14, 335].

З цих слів можна зрозуміти, що покласти життя, захищаючи батьківщину, є обов'язком шляхти, пов'язаним з її честю. Схожий мотив прочитується і в іншому епізоді:

... понеже Поляки не яко на войну, але неби на веселе албо на бенкет якій стройно вибрали, міючи Козаков самими дворянами и слугами, которих было без лічби, прогнавши постидити и на веки себе покорити, но сами сирице у Татар здорожили; а которіе з Гетьмани сами и утекли, то тилко задушенні румаки на час з под сдел вигрівуючи, из своих голов пот отираючи и сердца от страха яко млотом тяжко біюше, мало охоложаючи, гдесь за Гданском, не уміючи по морях в суднах плавати, умишляли собі **отчизни** искати и там опочити,.. [14, 327].

У даному випадку вказівка на пошук нової вітчизни гіперболізує ганебність, а отже, і неприпустимість для лицаря-сармата втечі з поля бою.

Згідно зі спостереженнями Френка Сисина, серед причин виступу Богдана Хмельницького Величко згадує піклуванням про «нашу» вітчизну Україну, хоча на початок повстання батьківщиною козаків була Річ Посполита [10, 12]. Натомість у «Дійствії» не зроблено жодної апеляції до вітчизни для обґрунтування «правильності» політичних дій козацтва, а в кількох фрагментах Хмельницького взагалі зображено «сином» польської вітчизни [14, 372; 14, 430]. Очевидно, подібні апеляції перекочували до козацького нарративу з польських текстів. Скоріш за все, автор не помітив, що вони контрастують із загалом позитивним образом Богдана Хмельницького. Адже справжній «син отчизни» мусить захищати її, натомість гетьман з козаками спричинили до занепаду Речі Посполитої.

Пояснюючи «коєя ради вини сія история начатся писати», переписувач «Дійствія» скопіював помпезну передмову. Вона відсутня у короткій редакції твору, тому, скоріш за все, була додана пізнішим редактором, добре обізнаним з поширеними в польській і українській літературі практиками складання подібних текстів. Так, наприклад, згадка про Александра Великого (Македонського), за спостереженням Наталі Яковенко, опосередковано пов'язана з легендою про «Александрів дар», яка знайшла своє відображення у Синописі, Хроніці Феодосія Софоновича, а також Густинському літописі в редакції Михайла Лосицького [12, 86-87]. В обох творах за допомогою поняття вітчизни пояснюється необхідність вивчення «своєї» руської

історії [10, 9-10]. Відображення подібної тенденції бачимо й у передмові «Дійствія». Перераховуючи подвиги великих «побідитилей», автор зазначає, що їхня слава нікому б не була відомою, якби її не записали для історії. Тому «літописець» збирається описувати звершення свого героя, Богдана Хмельницького:

Тих убо тим подобных побідителей Истории мні многочастні в сладок чтушу и ползу народом их еже к безсмертной им славі проразумівшу, соболізновах не мало, яко и нашего **отчества** ничим же от иних во воинских трудах разнствующего, в толикой забвенія пучин діла видя погруженна; сего ради не коєю либо любострастною славицею, но общою возбуждений ползою судих и сего вірнійшаго Російского сина благоразумного вожда Богдана Хмельницкого, Малую Росію от тяжчайшаго ига Лядского Козацким мужествомъ свободившого и Російскому Монарсі, из столними гради в первобытность приведшого... явля во вся народи, яко не точію сами Славенноросійскіе Монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби их за **отчество** собственных государей и за обиду Росіян могут и премошнійших чуждых Монарх силам вооружившис противустати [14, 296].

В даному прикладі одне слово, «отчество», позначає відразу два явища. У першому випадку – це козацька вітчизна, у другому – спадкові володіння московського царя. Обидва явища пов'язані з поняттям «Мала Росія».

До соціального вибуху 1648 р. назва «Мала Росія» перебувала переважно в церковному ужитку і позначала Київську митрополію. Однак невдовзі в оточенні Богдана Хмельницького її почали використовувати у зверненнях до царя. Намагаючись здобути московську військову підтримку, козацька сторона у різний спосіб «нагадувала» монарху, що він є правонаступником київських князів, а отже, його «отчина» Мала Росія також потребує захисту. У цьому значенні поняття активно використовували церковні діячі. За його допомогою вони також підкреслювали першість і важливість Києва у Православній Русі [3; 4]. Однак невдовзі козацьку еліту перестав влаштовувати такий спосіб позиціонування себе. Вона воліла підкреслити свій особливий шляхетський статус. Тому в кінці XVII – на початку XVIII ст. виник хозарський міф, згідно з яким козацький народ не мав киеворуського минулого, а походив від войовничого племені хозар. Саме таку історичну візію бачимо в «Дійствії»: хозарський міф детально прописано в розділі «О началі проименованія козаков». Натомість у щойно цитованому фрагменті з передмови міститься відсилка до іншої інтерпретації козацького минулого. Це можна пояснити пізнішим написанням вступної частини, яка була прилаштована до короткої редакції «літопису». Вірогідно, апеляція до поняття царської

отчини виникла через вплив Київського Синопису на автора передмови. Так, Юрій Луценко стверджує, що з нього до вступної частини «Дійствія» перенесено інформацію про Дмитрія Донського та Мамаєве військо [14, lxxv]. До того ж використання означника «славеноросійський» можна вважати своєрідною мікроцитатою Синопису.

Одним із важливих контекстів використання поняття вітчизни було проговорення необхідності її захисту «вірними синами». Про захист «своєї» батьківщини говориться у «Дійствії» лише в кількох місцях. Зокрема, у вірші на герб малоросійський, якого не містить коротка редакція «літопису», і який перебував в обігу як окремий твір. У ньому коментувався «герб» Війська Запорозького – лицар з мушкетом:

Войска Запорожского воин знаменитий

Вооружень бодрствует отчизну хранити,.. [14, 298].

У «Дійствії», як і в «літописі» Величка, згадки про необхідність захисту вітчизни супроводжуються повідомленнями про захист «своєї» православної віри. Так, у прощальній промові Хмельницький говорить:

Вісти бо и вісте доволні, коликими утисками, гоненнями, разоріннями, щоденними мучителствами бідствоваше чрез многое время оплаканое наше **отчество**, а что всего боліе, коликое зло пострадала мати наша церков Восточная Православная,.. Вісте паки килкко много трудов, неудобствій, бід и конечних смертій в свобожденій тако церкви Православній, яко и самого **отчества** нашего от ига работи Лядскоя подихом [14, 374].

У даному фрагменті «Православна Церква» постає в образі матері. У річпосполитській політичній традиції цей образ нерідко прикладався до поняття вітчизни [15, 35]. Показово, що в «Дійствії» його жодного разу не використано для характеристики козацької батьківщини. Хоча в описі зіткнення Хмельницького та Чаплинського Грабянка використовує запозичений у Твардовського образ «козацької матері» [8, 120]: «Ляхи нас козаков озлобляют, еще козацкая мати не умерла» [14, 316]. Апеляція до абстрактної «козацької матері» зустрічається в творі тричі. Перші два рази саме у згаданій ситуації з уст Хмельницького. А іншого разу мова йде про військо Хмельницького, яке навіть після Берестецької битви не зменшилось, бо на місце загиблих стали нові воїни, бо їх «зараз многоплодная зродила против Ляхов Козацкая матка» [14, 352]. Важко визначити, що саме розуміється під цією метафорою. Тим більше, що переписувач міг перенести її до свого твору без осмисленої переробки.

У «Дійствії» немає жодної вказівки на назву вітчизни. Однак, за спостереженнями дослідників, для козацької традиції характерно було називати

її «Україною» чи «Малою Росією» [11]. Обидва поняття є дуже широкими, тому далеко не завжди можуть позначати вітчизну. У «Дійствії» натрапляємо на ряд приладів, де вони виступають у статусі ціннісних категорій, що може вказувати на маркування вітчизни. Так, зокрема час від часу виникають згадки про те, що у своїх вчинках Богдан Хмельницький керувався добробутом України, намагаючись забезпечити її «цілість»:

По отшествіи же их Хмельницкій, на великом попеченіи и цілость Украины имуще, послал паки к Турскому Царю, отдаючи ему Украину и Польшу в вічное подданство, токмо да дасть ему помощь [14, 357].

Назва «Україна» зустрічається в тексті короткої редакції 43 рази, а у редакції 1854 року – 114 раз. Серед них 13 згадок пов'язують «Україну» з поняттям вітчизни через образ стражденної матері. В інших випадках назва вживається на позначення конкретних територіальних просторів без вираження пієтету до них. Назва «Мала Росія» у короткій редакції зустрічається лише двічі, у редакції 1854 року – 31 раз. За нашими спостереженнями, у широкій редакції вона перетинається з образом вітчизни п'ять разів, хоч, звичайно, однозначно твердити про це не можна. Прикметникову форму «малоросійський» ми до уваги не брали.

Якщо термін «Україна» трапляється в тексті «літопису» більш-менш рівномірно, то з назвою «Мала Росія» ситуація інакша. В короткій редакції назву використано двічі на початку «літопису». Натомість у широкій редакції в описах подій до гетьманування Виговського, тобто більшу частину «Дійствія», назву «Мала Росія» вжито п'ять разів у редакції 1854 року, а після цього частота вживання різко зростає. Очевидно, для переписувача-редактора початку XVIII ст., який додав вступну частину і продовжив оповідь до 1709 р., ця назва була більш прийнятною, ніж для автора короткої редакції.

Аналізуючи особливості використання поняття вітчизна у колі козацької еліти на початку XVIII ст., Сергій Плохій влучно зазначав: «...Граб'янка діяльність гетьманів оцінював переважно за критерієм вірності цареві» [9, 279]. Справді, серед небагатьох згадок про вітчизну немає жодної, яка б вірність вітчизни ставила вище вірності монарху. До того ж слова «отчизна» та «отчество» у різних списках «літопису» могли замінюватися синонімами «сторона/страна», «земля», «область», які взагалі не вказують на ціннісний пріоритет.

Підсумовуючи, можна сказати, що поняття вітчизни, хоч і використано кілька разів у «Дійствії», навряд чи його можна інтерпретувати за важливе для автора. По-перше, більшість фрагментів, де воно виникає, запозичені з польських джерел. Невиключено, що при копіюванні переписувач не відрефлексував їхнього значення, а механічно переносив до свого

тексту. По-друге, існують списки «літопису», у яких поняття вітчизни могло пропускатися, що вказує на його маргінальність для сюжетної канви нарративу. Автор «Дійствія» чудово обходить поняттями «Україна», «Мала Росія», «свобода», «братерство». З іншого боку, навіть поодинокі використання поняття вітчизни засвідчують його побутування в інтелектуальному середовищі, де створювалося і переписувалося «Дійствіє».

Безумовно, аналіз одного джерела не може охопити всієї картини політичної культури Гетьманщини. Однак він настановлює на думку про потребу детальнішого дослідження основних понять, якими мислила козацька еліта Гетьманщини.

Посилання

1. Бовгира А. «Літопис Грабянки»: порівняльний аналіз редакцій // Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010. – С. 71-96.

2. Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1934. – № 3. – С. 215-223.

3. Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14 – 16 жовтня 2010 року – Київ, 2011. – С. 118-135.

4. Затилюк Я. «Спадкості», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // УЖ. – 2011. – № 5. – С. 28-43.

5. История понятий, история дискурса, история метафор: сборник статей / ред. Ханс Эрих Бедерер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 328 с.

6. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228-240.

7. Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія // Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., 2005. – С.113-135.

8. Луценко Ю. Летопись Григория Грабянки. Текстология. Проблематика. Поэтика: Диссертационная работа на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН УССР Ин-т литературы им. Т.Г. Шевченка – К., 1989. – 209 с.

9. Плохий С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум: альманах соціальної історії. – 2006. – Вип.6. – С.267-281.

10. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // Україна модерна – Київ-Львів: Критика, 2006. – № 10. – С.7-18.

11. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між XVI – кінцем XVII ст.) // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К.: Laugus, 2012. – С. 28-29.

12. Яковенко Н. Вступ до історії – К.: «Критика», 2007. – 376 с.

13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: «Критика», 2005. – С. 431-432.

14. Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj / With an Introduction by Yuri Lutsenko. – Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. 9. – Cambridge Mass. Harvard University Press, 1990. – 588 с.

15. Opaliński E. Kultura Polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa: Wydawnictwo Seimowe, 1995. – 237 p.

16. Richter M. The History of Political and Social Concepts. A

Critical Introduction. – New York – Oxford, 1995. – 204 p.

Багро С.А. Отчизна Григория Грабянки: размышления о распространении понятия казацкой отчизны в Гетьманщине в конце XVII – первой половине XVIII вв.

Статья является попыткой проверить популярное в историографии утверждение о важности понятия отчизны для политической культуры Гетманщины. Для этого анализируется один из известнейших в среде казацкой элиты текстов «Действие презильной брани», известный также как «Летопись» Грабянки.

Ключевые слова: понятие отечества, Гетманщина, казацкая элита.

Bahro S.O. Hryhorii Hrabianka's fatherland: reflections about dissemination of the concept of the Cossack's fatherland in the Hetmanate from the late 17th – till the early 18th centuries

The article is an attempt to verify the widespread idea in historiography about the importance of the concept of fatherland in the Hetmanate's political culture. This concept is studied on the basis of one of the most popular among the noble Cossacks texts «Dijstviye prezilnoj brani», also known as the «Chronicle» by Hrabianka.

Key words: concept of fatherland, Hetmanate, Cossack elite

15.03.2013 p.

УДК 956.0:[359:623.8/9(091)] «169/171»

В.П. Безвенюк

МОРСЬКИЙ ФЛОТ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ П.О. ТОЛСТОГО)

У статті проаналізовано склад військово-морського флоту Османської імперії наприкінці XVII – початку XVIII ст., наводиться чисельність кораблів, екіпажів, артилерійське озброєння, склад військово-морських чинів Османської імперії, питання будівництва нових кораблів, фінансування на утримання і розвиток морського флоту Османської імперії.

Ключові слова: Османська імперія, військово-морський флот, парусний флот, корабельна артилерія, екіпажі кораблів, утримання морського флоту, розвиток морського флоту.

Важливою складовою збройних сил Османської імперії поряд із сухопутними військами був військово-морський флот. Саме з його допомогою в Північне Причорномор'я перекидалися різноманітні військові контингенти, проводилися військово-морські кампанії і експедиції, здійснювалось постачання військово-морських баз, міст і фортець османів. І якщо історія військового будівництва, військової організації, озброєння, артилерії, фортифікації, військового мистецтва знаходять своє відображення в російсько-і україномовній військово-історичній літературі [1], то військово-морському флоту присвячено буквально